

OMBRES IL·LUMINADES

LA MÀGICA PRECISIÓ DELS RELLOTGES DE SOL

>> *Relloige de sol portàtil de butxaca.*
Autor: Xavier Elias.

Aviat és dit que «el temps és la durada i successió de les coses», i qui sap què més diu el diccionari: tot abstracte. Els pensadors prou que s'esforcen a treure l'entrellat del concepte, però la qüestió és de mal entendre. Una altra cosa és quan se'ns parla de mesurar i comptar el temps amb termes concrets, perquè això ens afecta el batec de cada dia. I és aquí on entenem millor els poetes, amb la calidesa de la proximitat; per mostra, uns versos de Salvador Sunyer: «Cada hora es silenciosa sota el desig que alena. L'ahir, granet de sorra, en el demà es fonia». Mesurar el temps ve de tan lluny com la mateixa història de la vida humana. I per ajudar-hi, van néixer els rellotges de sol.

JORDI DALMAU > TEXT I FOTOS

Mesopotàmia i Egipte varen ser civilitzacions capdavanteres en el conreu de les terres fèrtils, i per atendre sembres i collites necessitaven comptar el temps, la successió de dies i hores de treball, en l'organització per la supervivència. Varen començar a servir-se de l'ombra que produeix el sol sobre les coses, en el seu camí diari; i aquest va ser el principi. Es conserva al Museu Egipci de Berlín un estri reconegut com el primer rellotge de sol, que podria ser del temps del faraó Tuthmosis (segle II aC). Grecs i romans, pares del nostre món antic, varen construir i difondre nombrosos rellotges de sol, referenciats a les cròniques. Un dels primers models emprats

(segle IV aC) va ser l'escafó, que era un bloc de pedra buidada en forma de mitja esfera amb una vareta metàl·lica, el gnòmon, que feia ombra sobre unes marques que indicarien les hores.

L'hora antiga

Històricament el rellotge de sol horitzontal, fet a terra, va ser primer que el vertical, construït als murs. El mateix

ésser humà, amb la seva verticalitat, pot fer de gnòmon en el moment desitjat. Al segle I aC Aristòfanes en deixà una referència escrita; es tracta d'una advertència d'una dona al seu marit: «Quan la teva ombra mesurarà deu cops la llargada del teu peu podràs perfumar-te i venir a sopar».

La verticalitat del gnòmon s'imposà a vegades amb contundència: l'any 10 aC els romans s'endugueren d'Egipte un obelisc faraònic i el convertiren en monumental gnòmon d'un rellotge de sol situat a la plaça Montecitorio, de Roma.

Qualsevol manifestació cultural que compta amb l'acumulació del temps pot tenir un espai en blanc, un parèntesi informatiu. El llibre *Relloiges*

Grecs i romans, pares del nostre món antic, varen construir i difondre nombrosos rellotges de sol, referenciats a les cròniques

>> *Casa Patxot. Sant Feliu de Guixols.*
Autor: Josep Puig i Cadafalch. Any 1920.

de sol de Catalunya ja adverteix que del segle VII al XII hi ha una escassetat molt gran de vestigis i textos gnomònics en la cultura occidental. Així i tot, hi ha un fet memorable a la crònica gironina i és que al segle X la Bíblia de Ripoll presenta un manuscrit que descriu la construcció d'un rellotge de sol amb alguns apunts científics de l'època; es parla d'un rellotge de sol instal·lat a terra, d'abans que s'imposés el costum d'ascendir-los a superfícies verticals de façanes i campanars.

També entre la boira del temps descobrim que el poble de Mieres es va fixar en un escarpament de la veïna serra de Finestres que en una hora puntual quedava il·luminat pel sol; en deien «la roca del migdia».

Tenint en compte la reconeguda fragilitat d'unes obres primmirades com són els rellotges de sol, cal comprendre que fessin mutis durant un temps molt llarg, que ara enyorem per seguir el fil de la troca. A les terres gironines els més antics dels quadrants supervivents són del segle XVII. Alguns exemples: de l'any 1606, a can Burgués, veïnat d'Estanyol, Bescanó; del 1668, a Cals Freres, Sant Dalmai, Vilobí d'Onyar. Del segle XVIII tenim:

any 1730, un rellotge de sol inactiu a l'interior de la catedral de Girona queda com a testimoni d'una època en què encara no era acabada la façana actual; 1751, al mas Moner, la Celler de Ter; 1752, a can Famada, Sant Esteve d'en Bas; 1769, al Molí, Sant Esteve de Llémna; 1770, a la plaça de la Vila, Torroella de Montgrí; 1790, a l'església de Sant Llorenç, Bescanó; 1798, al convent dels caputxins de Girona, avui Museu d'Història de la Ciutat. El llegat del segle XIX inclou: any 1828, un rellotge de sol a can Piu, Cartellà, Sant Gregori; del 1830 a can Massoni, Treumal, Calonge; del 1839 a can Pons, Sant Climent Sescebes; del 1843 a Mas Gironès, Bescanó; del 1880 a can Siqués, Besalú. Hi pot haver més qua-

Renaixença, modernisme i noucentisme tenien en comú una alta estima per la cultura catalana, i els rellotges de sol també reberen les seves atencions

>> *El 1730 a la catedral de Girona es va canviar la busca del rellotge de sol per una agulla mecànica.*

drants d'aquells anys reculats; n'hi ha en algunes cases pairals documentades i amb data a la llinda, però no es pot assegurar que el seu rellotge de sol no fos construït posteriorment.

L'hora nova

A cavall dels segles XIX i XX conviuen a Catalunya tres corrents -Renaixença, modernisme i noucentisme- que, tot i que presentaven trets diferencials, tenien en comú una alta estima per la cultura i les tradicions catalanes. Els rellotges de sol també reberen les

>> *Museu d'Història de la Ciutat. Girona. Any 1798.*

>> *La Riba. Vall de Bianya. Autor: Rafael Masó. Any 1911.*

>> *Cal Governador. Borrassà. Autor: Rafael Masó. Any 1910.*

seves atencions. La relació de quadrants il·lustres inclou Josep Puig i Cadafalch, Rafael Masó, Josep Obiols, Francesc Folguera, Joan Rubió i molts altres. És de l'any 1928, per exemple, el rellotge de sol del pati principal de l'antic Hospital de Santa Caterina, a Girona; és obra inacabada de Rafael Masó i hi falten el gnòmon i el disseny de les hores; davant d'un quadrant com aquest adquireix ple significat un poema d'Isabel Oliva: «Col·lecciono rellotges aturats per a les tardes balbes. Porten dins un instrument sense corda, amb la mesura precisa de batecs i silencis. Col·lecciono rellotges sense busques, per saber on van a parar les hores».

Els rellotges de sol han propiciat l'associacionisme, al qual sempre estem predisposats els catalans. Des del 1988 existeix la Societat Catalana de Gnomònica, que, entre altres tasques, ha realitzat l'inventari d'uns 4.000 exemplars de rellotges de sol al Principat; la mateixa entitat edita la revista *La Busca de Paper* i ha publicat un *Vocabulari gnomònic*, de Josep M. Vallhonrat, en vuit llengües. L'any 2007 es va celebrar a Besalú un Congrés Internacional de Gnomònica que va aplegar estudiosos i constructors

d'una trentena de països. Des de l'any 2008 també Besalú és la seu d'una nova entitat, el Centre Mediterrani del Rellotge de Sol, que aplega estudiosos d'arreu de l'Estat espanyol, i té un especial vessant de divulgació de la ciència gnomònica.

Actualment es viu una notable represa de l'atenció vers el patrimoni dels rellotges de sol, tant en l'aspecte del seu interès cultural i popular com en la part més difícil, que és el càlcul i la creació d'una nova peça. I aquesta tasca feliçment es du a terme: el reconegut quadranter Francesc Clarà, d'Olot, ha realitzat el càlcul de 52 rellotges de sol, dels quals se n'han construït 48 durant aquests últims anys, destinats a masies i esglésies. Altres quadrants amb obra catalogada són Joan Girbau, de Sant Joan les Fonts, i Jaume Salichs, de Gualba. A Girona, des del 1983 hi ha instal·lat al passeig d'Olot un rellotge de sol de càlcul i construcció singulars, obra de Josep Duixans.

Des de l'any 2008 Besalú és la seu del Centre Mediterrani del Rellotge de Sol, que aplega estudiosos d'arreu de l'Estat espanyol

El llibre *Els rellotges de sol*, de Miquel Gil Bonancia, de l'any 1991, a la col·lecció Quaderns de la Revista de Girona, és la primera guia completa d'aquests ginys al nostre territori, amb un precís resseguiment comarca per comarca; els divuit anys transcorreguts des de la seva edició, però, han portat alguna sorpresa no grata, perquè la fragilitat dels rellotges de sol requereix un manteniment i a vegades els propietaris se n'han oblidat; la llegenda «Tempus fugit» també s'aplica a estucats i pintures del mateix rellotge de sol. Però les noves construccions són sempre un repte, i els quadrants continuen jugant amb les ombres i la il·luminació del sol. És precisament el sol el que adquireix un doble protagonisme al quadrant de can Cayó, de la família Vicens Pasqual, a Montfullà, Bescanó: aquest rellotge és una excel·lent recreació del fragment del *Tapís de la Creació*, aquell que representa el carro del sol, en aquest cas realitzat amb trencadís, obra de Josep i Jordi Vicens. Una altra aportació de categoria la tenim a Cruïlles, Baix Empordà, gràcies a la dedicació del Grup Falguera, amb Xavier Elías al capdavant, on s'elabora la construcció artesanal de rellotges de sol de butxaca.

>> *Ca l'Amadó. Blanes. Autors: Francesc Folguera i Josep Obiols.*

>> *Plaça de la Vila. Torroella de Montgrí. Any 1770.*

>> *Portàtil de sobretaula. Autor: Francesc Clarà.*

1.100 llegendes

Ja a l'antiguitat els quadranters varen introduir el costum d'escriure un pensament sobre el pas del temps, la vida i la mort en el mateix espai del rellotge de sol. És el que s'anomena llegenda o lema. Ha de ser breu, perquè l'espai disponible així ho requereix i també perquè no és pas qüestió de fer deturar el caminant per a una llarga lectura. Així, les llegendes sintetitzen molt el seu contingut. Als països de parla llatina va arrelar perfectament el costum de crear i col·locar llegendes als rellotges, una pràctica que ha desvetllat el treball i la investigació dels col·leccionistes; per exemple, la Sociedad Amigos de los Relojes de Sol, de l'Escola d'Enginyers de Camins, de Madrid, ha arribat a catalogar 1.100 llegendes diferents dels temps del domini de la llengua llatina al món. Seria tema de seriós estudi per part de pensadors i analistes aprofundir en la classificació d'aquest miler de llegendes: n'hi ha que pertanyen clarament a l'escola epicúria, en la línia del *carpe diem*, 'aprofita, valora i recull el dia', original d'Horaci (Oda XI), i un altre grup serien les llegendes de l'escola estoica, de pensament resignat i indiferent davant la vida. Algunes de les llegendes antigues han resistit el pas del temps i ens han arribat amb

la seva veritat essencial; potser la més coneguda és aquella de traducció fàcil, «Tempus fugit». No eren poques les llegendes que exhortaven, que volien fer pensar profundament, com aquella que traduïda diu «Adora un sol sense posta». O aquestes: «Mira'm i veu-te», «Aprèn o vés-te'n». Altres fan referència a les hores, simplement: «Mentre les comptes, les perds». Una altra sentència diu: «Una d'aquestes és per a tu».

Els rellotges gironins

Quant a llegendes, els rellotges de sol que tenim a les comarques gironines ens fan sentir molt satisfets. Unes quantes figuren ja en publicacions diverses del camp gnomònic amb difusió universal. Un petit recorregut, sense ànim exhaustiu:

— «Lo ritme van seguint de les estrelles». Figura a la casa Patxot, al passeig de Mar, a Sant Feliu de Guíxols. La llegenda és extreta del poema *Canigó* (Cant I, «L'aplec») de mossèn Cinto Verdager, i sencera és: «Així les hores en ses danses belles lo ritme van seguint

de les estrelles que en giravolta eterna rodegen la polar». Rafael Patxot, el propietari de la casa, tenia una afecció profunda per l'astronomia; fins i tot posseïa un notable observatori instal·lat al terrat de la casa. El rellotge de sol de la façana és obra de Josep Puig i Cadafalch, data del 1920 i recorda fidelment el perfil científic del seu propietari.

— «Compto només que les hores serenes». Aquesta llegenda pertany a la Riba, casa pairal a la Vall de Vianya. L'arquitecte Rafael Masó va ser el dissenyador del quadrant, l'any 1911, en ocasió d'una remodelació molt important que va fer a la casa.

— «Recorda't del passat, aprofita't del vinent». És a cal Governador, a Borrassà. El rellotge va ser construït per Rafael Masó el 1910. Una segona llegenda, independent, fa referència a la figura del gall que presideix les rajoles esmaltades: «Jo dic l'alba».

— «Volat irreparable tempus», 'El temps vola irreparablement', es llegeix al rellotge de sol de Sant Pere, a Ripoll, del 1929. És una de les llegendes rescatades del catàleg del llatí que ja hem esmentat. La conservació de la versió original donava categoria al pensament.

— «Tempus fugit, facta manent». 'El temps fuig, les obres romanen.' És a

S'han arribat a catalogar 1.100 llegendes en llatí de rellotges de sol

Vocabulari

Escafé. Primitiu rellotge de sol: un bloc de pedra buidat tenia les hores marcades i un gnòmon facilitava l'hora.

Gnòmon, busca o estil. Peça, vareta de metall, que amb la seva ombra marca l'hora del rellotge de sol.

Gnomònica. Branca de la ciència que estudia els rellotges de sol.

Hora solar. És la que marquen els rellotges de sol, fixa, prescindint de l'hora oficial, que es pot avançar o retardar.

Llegenda o lema. Pensament, dita o reflexió que s'inscriu en un rellotge de sol i fa referència al pas del temps.

Quadrant o rellotge de sol. El nom ve del fet que el rellotge sol dibuixa la quarta part d'un cercle. Els qui fan els càlculs, el disseny i la construcció de rellotges de sol s'anomenen quadranters.

Rellotge de sol canònic. És aquell que no assenyalava totes les hores sinó només les «canòniques», que regulen els resos dels ordes religiosos.

Rellotge de sol de pastor. És el portàtil, de butxaca, que empraven els pastors quan no arribaven a veure el rellotge de sol del poble.

>> *Passeig d'Olot. Girona. Autor: Josep Duixans. Any 1983.*

>> *Can Cayó. Montfullà, Bescanó. Autors: Josep i Jordi Vicens. Any 1992.*

Puigcerdà i de l'any 1942, quan el llatí encara tenia una bona consideració.

— «Post nubila clarior». 'Després dels núvols, la claror'. Figura a Roses i és del 1944. Es troba sobre unes rajoles alegres d'ambientació marinera.

— «Elle fuit, travaillez». 'Ella fuig, treballa'. S'entén que es refereix a l'hora que se'n va i que cal fer la feina. És a Ur, Cerdanya, a l'església de Sant Martí.

— «Ultima hora cogita». 'Pensa en l'última hora'. És la llegenda de can Sayol, a Ripoll. El rellotge de sol va ser construït el 1850 i restaurat el 1926.

— «Jo sense sol i tu sense fe, cap dels dos valem re». És escrit així el lema que figura a ca l'Amadó, Blanes, obra de Francesc Folguera. Amb algunes variacions (fins i tot ortogràfiques), és un dels lemes més utilitzats.

— «No badis i vés per feina». Es llegeix en un rellotge de sol del Sobirà, a Osor. Seria una versió molt nostrada d'aquell *carpe diem*, clarament epicuri, encoratjador i positiu davant la vida.

Els rellotges de sol que ara contemplem assenyalen tot un llegat de cultura popular i tradicional, amb els seus «batecs i silencis», que diu la poeta. No poden pas competir amb les nervioses hores d'avui que donen els digitals: porten retard. Aquí pot raure la seva màgia callada i discreta, que ens dona

corda virtual –ara, els rellotges de sol a nosaltres– perquè vetllem el seu patrimoni, el joc de les ombres il·luminades amb les esperances posades en els dies assolellats. Són, fet i fet, l'eterna metàfora de la felicitat que voldríem sempre atrapar, mesurar i gaudir.

Jordi Dalmau
és escriptor.

PER SABER-NE MÉS

AMADES, Joan. *Rellotges de sol*. Ed. Art Popular. Barcelona, 1938.

GIL BONANCIA, Miquel. *Els rellotges de sol*. Quaderns de la Revista de Girona, núm. 33. Girona, 1991.

GIRBAU, Joan. *Rellotges de sol*. Universitat Autònoma de Barcelona, 1988.

PALAU, Miquel. *Rellotges de sol. Història i art de construir-los*. Ed. Milà. Barcelona, 1977.

SOCIETAT CATALANA DE GNOMÒNICA. *Rellotges de sol de Catalunya*. Ed. Efadós. Barcelona, 2004.

SOLER GAYÀ, Rafael. *Diseño y construcción de relojes de sol y de luna*. Col·legi d'Enginyers de Camins. Madrid, 1997.